

GREZSA FERENC

Németh László portréja Széchenyiről

1.

Németh László, mint a *Homályból homályba* visszaemlékezéséből tudjuk, Széchenyi-könyvét a Berzsenyi-tanulmány mintájára írja. Az 1937-es portré szemléletéhez képest műve folytatás és módosulás. Mindkét alkotás hőse a romantika századának gyermeke, de rokonok az élet utilitarisztikus felfogásában is. Pályájuk a belső ellentmondásosság okán visszatartatlanul halad a tragikum felé. Szembetűnőek azonban a különbségek is. Míg Berzsenyi — az író régebbi, időközben elvetett terminológiájával fogalmazva — a „mélymagyarságban” önnön múltját és természetét teljesíti ki, Széchenyi a nemzet legkülső köréről, a „hígmagyarságként” definiálható elnémetesedett arisztokráciából forr vissza hazájába. Berzsenyi niklai kirekesztettsége megfellebbezhetetlen fátum, kivülmaradás időn, történelmen, Széchenyi számára viszont még a döblingi menhely is egy ország szellemi központjává formálható. Széchenyibe nemcsak Berzsenyi, de Kazinczy lelke is belészorul — alakja alkalom arra, hogy Németh saját gondolkodói útjának jelképeként fölmutathassa.

A *Magyarság és Európa* ábrázolásában Széchenyi önmaga ellen forradalmár, pályája alak és szerep meghasonlásának históriája. „Széchenyi — természetével — a magyar mélyföldbe van beásva, fejével a rohanó század után fordul. A kapitalizmus az ellentét kigyószemével búvóli őt” — fejtegeti. A *Kisebbségben* gondolatmenete szerint „Széchenyi épp olyan maga volt az ő »reformjában«, mint Berzsenyi Niklán: a múlt ellenségévé a tudatlanság teszi, a jövőtől pedig a benne őrködő múlt idegeníti el. „A Szekfű-könyv ugyane képet variálja. „Az angol utilitarizmust és észelvet hirdető nemzetnevelőben: Szekfű ösztöne nem egészen oktalanul keresi a Novalis-féle német romantikusok vagy a korai nyugatiak: Chateaubriand és Byron testvérét. Ha erre megy tovább a Széchenyit (persze a szükséges kelet-európai áttételben) úgy festi meg, mint gyógyíthatatlan magányú embert, a Nagy Napló hőseit, aki egy flagelláns szigorával hajtja bele magát a »gyakorlati életbe«, a fölfedezett nemzet megjavításába, ahol üstökös tüze körül egyszerre sistereg fel: mozgalom, lángészszag, ellenmondás, anélkül, hogy a romantikus magány egy percre is megolvadna: bizonyára hívebb Széchenyit ad” — állapítja meg a *Három nemzedék* arcképéről. Széchenyi most is csupán nagy kívülálló a szemében, akinek a magyarságismerete meg se közelíti Keményét vagy Adyét. Németh fölfogásában a magányos Széchenyi portréjához képest a másfél százados évforduló alkalmából írott cikkekben tapasztalható lényegesebb változás. A *Kelet Népe* ünnepi írása, *A legtalányosabb magyar* a Széchenyi-életmű megfajtelenségére, a korábbi megközelítések kudarcára mutat rá. A Pécselt elmondott beszéd, a *Széchenyi és a magyarság* a nemzeti sorskérdések föl vállalásának belső motívumait tárja föl, ügy és ember azonosságát bizonyítja. De csak a könyv írása közben bizonyosodik meg az író róla, hogy Széchenyi az ország „egy névben összegezhető alapítója”, Simon Bolivar nemzetteremtő álmának kelet-európai megvalósítója.

A Széchenyi-tanulmányra Németh a Bolyai-sorozatot szerkesztő Kovách Aladár kezdeményezésére 1941. november 1-én köt szerződést. „Most elvállaltam huszonegy nap alatt egy Széchenyi-könyvet. Merénylet önmagam, az írás, Széchenyi ellen” — olvassuk naplójában. A karácsonyi könyvpiacra szánt műből legelőbb a *Széchenyi Döblingben* című fejezet készül el. Minden bizonnyal azért, mert a szerző benne talál kulcsot a pálya alakulásához: A néhány héttel korábbi munkanaplóban, a *Híd* krónikájában még e summázást találjuk: „Bele kell nyugodnunk, hogy Széchenyi olyasformán vállalta föl a magyarság megmentését, mint Byron Görögországit. Művei, alkotásai csak nyugtalanságát lekötő, becsvágyát és égő idejét tápláló feladványok egy léleknek, amelynek valódi nagy ügye: nem Magyarország, hanem az üdvösség volt.” Az anyag azonban meggyőzi Németh Lászlót a korrekció szükségességéről: Széchenyi eszmei fejlődésének folyamatosságáról. „Széchenyi most először foglalkozik a magyarsággal, nem mint próféta-sága ellenállásával, hanem mint Ding an sich-néppel” — olvassuk a *Magyar Csillag* döblingi szemelvényében. Kiderül, hogy az évfordulós emlékezés — *A legtalányosabb magyar*: amely csak kérdez, ám nem felel, sőt a *Széchenyi és a magyarság* sem, amely túlértékeli a magyar irodalom befolyását a grófra — nem lehet tervrajza a könyvnek, legföljebb előképe, amit lényeges pontokon meg kell haladnia. A feladat a byroni lélek, az eumenidai gyötörte államférfi és a hipochonder egyéniség összegezése egyetlen portréban, a „Nagy Nemzeti Példa” egyesítése a „naplókban lobogó, halálra nyúlt serdülőkorral”. „Egy Széchenyi-tanulmány nehézsége és szépsége: Széchenyi lelkét egy képbe forrósitani. A múlt század egy szobor-Széchenyit hagyott ránk s három ércpiramist a háta mögött. Széchenyi, aki fölébresztette a magyarságot; Széchenyi, aki a *Hitelben* egy század számára adott programot; Széchenyi, aki az Al-Dunánál, a Tiszánál megmutatta, hogy kell országot építeni; Széchenyi, aki előre látta a Kossuth-politika végét s beléőrült Világos látomásába” — írja. Különböző szempontokat egyszerre kell érvényesíteni és összebékíteni „egy abszolút szerkezetben”, amely ember, szobor és piramisok egybetartozását igazolja. Ez azonban csak az állóképet megelevenítő részletes fejlődésrajzban valósítható meg. A téma, a hatalmas anyag ezért egyre jobban „beszívja” az író, s a könnyűnek tűnő, öt ívre tervezett vállalkozásból élete „legszenvedélyesebb és legkimerítőbb filológiai robotja” lesz. Németh — a *Kisebbségben* hibáira emlékezve — nem enged a gyors munka csábításának, a kiadótól a határidő elhalasztását kéri. A tanulmány „óráról órára dagad a kezemben” — panaszkodik Gulyásnak még 1942. április 9-i levelében is, elveszi az *Iszony* írása elől a levegőt. Tüskés Tibor a forrásokat elemezve okkal állapítja meg: „A jegyzetek megcáfolják a hiedelmet, hogy Németh László tanulmányai a tények és a tárgy alapos ismerete nélkül, az író nagyfokú intuitív, beleélő képessége révén születtek.” Időközben a szerzőt a debreceni professzorság reménye is sürgeti, hogy a mű szoros határain kívül is tájékozódjék, a kor egész magyar és világirodalmában. A portré mögött fölsejlenek a négy kötetre tervezett, de megíratlan, a hazai romantika korszakait tárgyaló nagy monográfia körvonalai. Németh munkája végül is a Berzsényi-könyvnél jóval nagyobb terjedelemben 1942 könyvnapján „vázlatként” lát napvilágot. Csaknem visszhangtalanul. „A legjelentősebb tanulmányom, s szinte a megjelenés pillanatában nyoma veszett” — panasolja az írói vallomása.

A keletkezéstörténet tanúsága szerint Németh László a *Széchenyit* háborús írói korszaka főművének szánja. A *Tanú* óta megtett út összefoglalásának, egyszersmind jövőbe mutató programnak. Széchenyi „országalapítása” a magyarság előtt álló nagy társadalmi megújulás lehetőségének metaforája. A magatartás döblingi modellje is jelkép: a *Kisebbségben* kétségbeesését oldja katarzissá.

2.

A Széchenyi-könyv fölfedezés és elemzés, a líra forró vallomásokossága és a tanulmány tárgyilagos logikája. Portréba rejtett önarckép s az élmény parnassienne tárgyiasítása. Anyagában az író önmagát szemléli és önmagát haladja meg.

A személyesség szembetűnő vonulatát az életrajzi analógiák alkotják. Az „erős, szerző parasztvér” nemcsak a Szabók fölemelkedését, de a szilasbalhási „paraszt-Széchenyik” szerepvállalását is táplálja. Az akadémiai megajánlásban is, a „magyar szellemi erők organizátori” programjában is hasonlóan „túlérzékeny lélek keresi gyógyulását” a feladatban. A fellépés rokon gesztusán túl alakjuk az elnyúló pubertás lélekállapotában is párhuzamba vonható. Fojtogató büntudat és rémlátó képzelet, elnémított költői ihlet és az írás rendkívüli sebességében megjelenő gondolkodói termékenység — mind-mind az analógia példatára. Széchenyi „arisztokrata barátaiából” kísérli meg az „új nemesség” szervezését, Németh László pedig a *Nyugat* második nemzedékéből. A reformpolitikus kapcsolata Metternichkel az íróat a Gömbös-féle alkudozásra emlékeztetheti, nyugat-európai és görögországi utazása pedig önön szellemi „égtájkérésének” lázára. A *Kisebbségben a Hitel* idézőn „kusza”, „zsúfolt” és „botrányos” könyv. Csaknem azonos a genezisük: „A sorsnak egy hirtelen csípése, alkalma, biztatása az író hatalmába keríti, az odáig csendesen erjedő anyagot úgy harapatja be vele a nemzet testébe, hogy abból marás lesz.” A *Szekfű Gyula* éppúgy „harangkongató” mű, mint a *Kelet népe*: „a szellemi élet társasjátékszabályaiba gázol bele”, de látszólagos igazságtalanságához távlatot növeszt az idő.

Mélyebb rétege a személyességnek az alkati rokonságtudat. Széchenyi kedélyállapotának hullámzásában Németh „őrültség” és „belátás” magáéhoz hasonló képleteire ismer. Az idealizmus „nagy héjazásai” alatt a „leszedülés örvényeire”. A karakterjegy az arcképfestőre is jellemző: „A veszélyt látó képzelet Széchenyinek ifjúságától múzsája és kínzója volt: magasabb és nemesebb lánggal zavarta élni; embereken és valódi nehézségeken kívül kísértetekkel is harcba keverte.” Ő is ambivalens lélek: az érzelmek zavarát szívós gondolati munkával dolgozza föl. Reá is vonatkozatható ember és szerep dialektikája: „A géniusznak ismertetőjele, hogy amit mindenkinél őszintébben csinál, a leghatásosabban játssza is.” Őt is ihleti a praktikum költészete: „A Hitel, a Józan Ész, a Számítás, a Nyereség olyan félig irodalmi, félig gazdasági szavak voltak az ő szájában, mint a mienkben, mikor Európa új lelkét a magyar gazdasági életbe be akartuk oltani: minőség, kultúra, kert.” Boda Zoltán és Jó Péter vallássá mélyülő erkölcsisége is Széchenyi példájában gyökerezhet. Katolicizmus, protestantizmus csupán szertartásbeli különbség; „az ember nem a vallás igazát nézi, hanem amit a lelke találhat benne”.

A párhuzam érvényességi köre a társadalmi feladatvállalásra, küldetésitre is kiterjed. Németh László is „mint antinómiát élte meg ember és szerep, erkölcs és politika, társadalmi cselekvés és önmegvalósítás, személyiség és közösség dialektikus ellentétpárját... ezt az ellentmondást önmagában hordva lett választott történelmi hőse Széchenyi” — állapítja meg Király István. Németh szemében „az író, politikus, közigazdász Széchenyi lázas tevékenysége éled újjá a harmincas évek nagy vállalkozásaiban, reformprogramjában, a népi írók jelszavaiban, műveltség, Európa, nemzeti közösség, ipar, gazdagodás vágyalmában” — szögezi le Imre László. Széchenyi polémiája Kossuthtal szimbólumértékű: az író és Veres Péter vitáját jelképezi, akárcsak Cseresnyés Mihály és Pór Péter meghasonlása vagy Sántha Endre és Ács Lajos összehasonlása.

A konzekvensen végigvitt párhuzamban az írói program megújításának szándéka is kitapintható. A döblingi évek „antropológiai leckéjében” nem nehéz a majdani Bocskai-kerti kísérlet sugalmazó mintáját föllelnünk. „Döbling a közdolgok veszélyét és a magándolgok prózáját egyképp távoltartja. Egy Széchenyi természetére szabott szerzetesi cella lesz, melybe a kinti élet csak mint egy fáradhatatlan agy táplálója: gondolkoztató és ábrándoztató anyag szűrődhet be” — ábrázolja az író. Nem „sziget”, hanem „laboratórium”. A döblingi metafora a Németh László-i pálya közelgő fordulatát jelzi: egy új életforma s a jövőre forduló tekintet igénybejelentését. Az *Értelmiségi hivatása* — akár Széchenyi *Nagy Szatirája* — „egy ország számára: rejtelmeken átszűrő Pythia-szózat” kíván lenni. Széchenyi döblingi magatartásában tehát a „belátás” majdani Égető Eszter-i törvénye gyökerezik. „Meglepetve fedezünk föl egy új belátást, megértést, gyöngédséget, mellyel a magyarság politikai természetéről,

intézményeiről beszél” — olvassuk a tanulmány végefelé. A viszonyok javulása — miképp a legnagyobb magyarnak — Németh László számára is a szellemi értelemben vett gyógyulást jelentheti. Az új világban a sámsoni regeneráció esélyét. Ebben az értelemben a Széchenyi-könyv a gondolkodói önéletírás funkcióját is betölti. Számvetés két alkotói korszak határán, válságok közepette, kataklizmák után az írói kibontakozás megidézett látomása és terve.

Az önarckép lírájának a portré objektivitása az ellenpontja. Széchenyi alakját Németh László a romantika perspektívájából rajzolja meg. Byronhoz hasonlítható „különös vérkeverék”, az ő lelke is „tűz és víz”. Praktikus ésszel megáldott enfant terrible, „kamasz király”, akit sorsa a dandy és mizantróp, a polgár és a démon végletei közt dobál. De az alkat ellentmondásosságánál is szorosabbra vonja kettejük közt a párhuzamot az élet művészi látásának rokonsága. „Ez a költővel megfertőzött politikus, aki nem ismeri a szellem embereinek nemes téltenségét, hanem mint valami diktátort, állandó tettvágy kínozza, az olasz forradalmi mozgalmak szervezője és pénzelője lesz” — olvassuk a Széchenyire is vonatkozatható jellemzést Németh korábbi Byron-tanulmányában. Mégis hiba volna a föltételezés, hogy az író az angol költő képére és hasonlatosságára formálja hőstét. Jól látja egyéniségük és sorsuk különbözését is. Széchenyi — Németh fölfogásában — „nem tanítványa a romantikának, hanem alkotója, egyik életrehívója”; nem epigon másoló, hanem önálló, eredeti tehetség. Byronnal ellentétben a korszellem fejlődésének valamennyi szakaszát megéli és kifejezi — a századforduló preromantikájától a romantika 1849 utáni önbírálatáig. Intellektusa, életműve épp ezért gazdagabb, színváltóbb, a történelemben maradandóbb nyomot hagyó. Byron — Alfieri, Schiller és mások mellett — inkább csak elindítója az alkotói pályán, semmint utánzótt ideálképe.

Az ember és az államférfi Széchenyi, a naplók és a történelem hőse Németh László esszéjében a költői lelkű alkotó portréja révén szintetizálódik. Élete egyetlen megkomponált műalkotás. Madách virtuális Ádámjaként „kőborló nyugtalanság”, akinek Karolina a Pokol, Crescentia pedig a Menny. „Feladatra vagy halálra éhes lélek”, aki Bolivar példáján a „magyar préri” föltörésében talál munkát. A közgazdászban is a költő kísért. „Adam Smith öltönyében egy modern Orlando Furioso kétségbeesése és rohanása” — olvassuk a *Hitel* méltatásában. Nagy alapításainál is fontosabb az idea, mely megtestesül bennük. „Ugyanez a gazda nagy költő is: aki ezekből a repülőhangárokként a terepbe olvasztott vállalatokból olyan jelképeket röpített föl, amelyek többet érnek maguknál a vállalatoknál.” Széchenyi legfontosabb jellemvonása, hogy dantei tehetség: önmagát és a világot szimbólumokká formálja. Döbblinget például egy nemzet jövőjére alapított Delphoijá vagy Dodonává.

3.

Németh László *Széchenyije* igazi történeti tanulmány: azzá teszi tárgya és módszere. A láthatár tágabb benne, mint az ábrázolt vidék — a portré mögött osztály, kor és kultúra panorámája. A szerző „a tények gondos latolgatója”, aki Szent Tamás műfaját írja: „csak arról szabad beszélnie, amit megtapogatott”.

A *külföldi magyar*, a monográfia nyitófejezete — az apa és fiú portréjának egybevetésével — a főúri osztály fejlődésrajza. Miképp lesz Széchenyi Ferenc „szabadgondolkodóbból a Ferenc-kori reakció példaalakja”, hogyan gyorsul föl Martinovicsék kivégzése után, a magyar felvilágosodás szétverésével az arisztokrácia elnémetesedése.

A *Byron testvére* — a pályakezdés krónikájával — a romantika keletkezéstörténete. A gondolatmenetben egy közép-kelet-európai Julien Sorel stendhali sorsa elevenedik meg. A Szentszövetség megalakulásakor „Európa nem tudja, mit kezdjen összeszedett erejével”. Sívárogova pillant vissza a napóleoni háborúk heroikus pillanataira (mint Széchenyi a lipcsei csata nagyjeleneteire), miközben a lehetőségek beszűkülése kiábrándulást, cinizmust terem. Széchenyit osztálya átlagából a romantika emeli ki. Az új életérzésnek a Bűn az erjesztője, de

anyaga a XVIII. század közeleiből — Rousseau-ból, Gibbonból, Schillerből — válik ki. Megképződik a lélek furcsa súlytalansági állapota: „lézenges, olvasás és szemlélődés szabadsága”, a „világjavító szándék” és a „felséges önmegalázás” ellentmondása, a filozofikus meditáló fölény és az elégia játékosságába és enerváltságába menekvés kettőssége.

Az Ádám munkát keres — az államférfivá érés ábrázolásával — a magyar reformkor genezisének és a romantikus korszakváltásnak a vizsgálata. Németh sikeres kísérletet tesz a rejtély megfejtésére: mi módon születik meg a byroni ifjúból a nagy társadalmi megújulás vezéralakja. A külsőleges motívumoknál, mint amilyen Wesselényi barátsága vagy Crescentia nagy tette inspiráló szerelme, aztán az angol alkotmányosság útítapasztalata, fontosabb a belső kényszer, az „ádami drang”.

A következő két fejezet, *A Hitel írója és a Széchenyi alkotásai* — szervesen egybetartozik. Az előbbi a híres szállóige terminológiája szerint a „szárny” legendája, az utóbbi a „lábé”. Könyv és vállalat, elmélet és gyakorlat azonos program nyomvonalán halad. A byroni irodalmár és a reformer főúr szövetkezik egymással, hogy az „angol világot”, a kapitalizmust és a polgári alkotmányt Magyarországon is meghonosítsák. A bolivari szerepépítés egyúttal nemzetalkotás is. A cél ugyanaz, de a hozzá vezető út különböző. Az írás alkalom az intellektus parttalan áradására, eszmék és tervek gazdag pezsgésére. Széchenyi a könyv új típusát teremti meg. „A bevetett ötletek bősége, a gazdasági és bölcséleti könyv eszméinek habzása, az elvont példákön is átütő élményvilág, kihívás, gúny s a vállalt eszmények lírája, vakmerés és diplomácia rohamai és cselei” — jellemzi Németh. A vállalat hozzá képest önkorlátozás, fegyelem dolga. Széchenyi, a szervező, az író interpretálásában, nem elindító, hanem „mozgásban tartó s előlécázó” ember; „az érzett szükségletek réseibe nő bele a köves talajt növényyszerűen bomlasztó gyökereivel.” Lóverseny, akadémia, színház, közlekedés — inkább „szent szemfényvesztés, az alkotások reménye, a tőkével és vállalkozással megöntözött Magyarország költeménye”, mint tényleges művek. Széchenyi reformja Németh László számára a nemzetkarakterológiai mítoszokat meghaladó történelmi realizmus példája.

A Széchenyi és Kossuth a két nagy reformpolitikus hely- és szerepcseréjének elbeszélése. 1836 fordulópont Széchenyi pályáján: kezdete hanyatlásának. „A napló egyik legszebb része: az égő embernek a belebámulása az oxigénjét elvonó világba s a maga hamujába” — írja róla Németh. Széchenyi veresége ugyanakkor a romantika új nemzedékének győzelme. Kossuthal szemben Széchenyi a „cassandrai lángoláson” kívül mindenét elveszti. Kettejük polémiájában Németh László rokonszenve inkább Széchenyié: Kossuthot az ő nézőpontjából ábrázolja — az *Áruló* későbbi portréját előlegezve — „gyűjtogató szentségnek”, az „embereket elbűvölő hígság, az örvénytelen lelki biztonság s az érzés hőfokával meg nem szolgált varázs” profétájának. Vonzalmánál azonban erősebb a belátás: vitájukban, a korszakváltás szükségességét igazolón, a történelmi igazság a bíró. Kossuth alkalmasabb ember a magyarság előtt álló új feladatok megoldására: „szilárdság a meggyőződésben, óvatosság a lépésekben, vallásos öntudat és varázs a cselekvésben” — azaz forradalmár jellem.

A Széchenyi Döblingben a monográfia legfontosabb fejezete. Növuma, hogy a hagyományos fölfogással ellentétben Németh László e pályaszakaszt nem válságperiódusként ábrázolja, hanem „Oidüposz Kolonoszban-féle föltisztulásnak”. Széchenyi betegsége csupán „az idegek rövidzárlata”, a „megoldhatatlan problémák s a feloldhatatlan szorongások átsugárzása indulatkitörésekbe és víziókba”, amely önmagától gyógyul, ha a magyarság kondíciója megjavul. „Örültsége torony, melynek csúcsa a felhőkbe ér ugyan, de talpa a földben van” — hangzik a pszichiáter készütségével fogalmazott diagnózisa. Az Erünnisz csak addig gyöttri, amíg nemzetét végveszélyben és bűnben tudja. A kétségbeesés esztendei után szükségszerűen következik az emberi-gondolkodói regenerációja. Hősi gesztussal vágja ki magát a negyvenes évek pesszimizmusából, s áll újra az idők élére. Eszmei fejlődése most ér a zenit: előbb Kossuthot és 48-at rehabilitálja, aztán a nemzeti ellenállás szervezője lesz. Az elmeegógyintézet poklából új szimbólum képződik: a Templomé.

A Széchenyi halála — a tanulmány zárófejezete — drámatervek kohója. Belőle érthető az

1946-ban készült tragédia eszméje: „Öngyilkossága önmagán végrehajtott halálos ítélet volt. Ha úgy tetszik, harakiri, mely az isteneket hívja kiontott vérével fajtája mellé tanulságul. A romantika királya az életből is királyként távozott.” De benne lappang *Az írás ördöge* problémája is: „Az újra fölemelt toll, az írás hősi esztelen vonzása kirántotta Széchenyit a gondos azilumból, amelyet fenyegetett öregkorának készített.”

A *Széchenyi* — Halász Gábor terminológiájával — portré és tabló, műelemzés és fejlődésrajz, kor- és emberkép érzékeny aránya. Összes tanulmánya közt a legteljesebben valósítja meg Németh történetírói ars poéticáját: „Történész az, aki van annyira örökember, hogy minden korban otthonos tud lenni s van annyira gazdag ember, hogy minden korban más tud lenni.” A tűnékenyben leli meg a maradandót.

4.

Németh Lászlóban a szépirodalom és a történelem fog össze, mikor a korszerű Széchenyi-portré megalkotására vállalkozik. Munkája hiteles elemzés és megjelenítő ábrázolás egyszerre. Az eseményektől „antropológiai hitelt” követel: anyag és eszme önbecse helyett annak humánus relációit. A történelem az író szemében több mint tények és elvek rendezett halmaza: emberi gondolkodás és cselekvés, végzet és erkölcs küzdelme, megeleveníthető élet. A szerző a múltban való meghonosodást úgy érzi teljesnek, ha korban és lélekben egyaránt megmerülhet. Módszere két ellentett irány összekapcsolása: a művet belülről kifelé, az intellektus felől értelmezi, az alkotót pedig kívülről befelé, a társadalommal való kölcsönhatásban.

A monográfia műfaját mérték és szenvedély ötvözésével újítja meg. Schiller historizálására emlékeztet tanulmányában az ismeretlent vallató fölfedező izgalom, a „történelemszomj önkívülete”. Gibbon harmóniaigényét idézi viszont kompozíciójában arány, illem és türelem, „ész és kedély mosolygó fölénye”, mellyel a sokféle húzó anyagot egybeilleszti. Csupa nyugtalanító feszültség, robbanékony atmoszféra, önállósulni akaró szín és változat — a rend nagyszabású boltozata alatt.

A *Széchenyi* a komplex módszerben testet öltő teljességelv diadala. Vázlatként is egész, befejezett portré: a historikus, az irodalmár, a kritikus és a művész közös vállalkozása. Nem ragad meg a pszichológiai elemzés, az öncélú filologizálás vagy a sematikus eszmetörténet parciális szempontjaiban, hanem racionális eszközökkel olyasféle totalitást valósít meg, mint a regény vagy a dráma.

A kritikai visszhang méltatlan a tanulmányhoz. Nagy Gyula esperes Sopron vármegye közgyűlésén „nemzeti nagyjaink meggyalázása” miatt nyilvános megbélyegzését javasolja. Ijjas Antal a *Nemzeti Újságban* a könyvről szólva „meghamisított, kiforgatott, meggyalázott” Széchenyit emleget. A *Jelenkor* recenzense a tanulmány személyességét túlozza karikatúrává: szerinte egyoldalú „pszichopathológiai” elemzés, írja „szinte semmit se érez abból az isteni lángból, mely Széchenyiben lobogott”. A *Magyar Szemle* kritikusa a művet azon eltérésekért bírálja, mely Szekfű Széchenyi-arcképétől megkülönbözteti. A méltányos kritikák közül két írás emelkedik ki. Baránszky-Jób László a *Sorsunkban* a tanulmány szoborelevenítő célzatát hangsúlyozza. „Katoná Bánk bánja mellett a legjobb magyar tragikái jellemkép” — fogalmazza meg értékítéletét. Németh László nemcsak tárgyának hú tolmácsolója, de „valóságot láttató költő” is. Tóth Béla szerint az író sikerének titka a „páratlan anyagismeret” és az „uralom az anyag fölött”. A láva alatt megleli a „lélekvulkánt”. Németh könyve a tudós életrajz és a regényírás határán mozog. Egységes látomás, „egy nagy regény váza, egy nagy tragédia anyaga”. Sajnálatos azonban, hogy egyikük se mutat rá a műnek az alkotói pályán betöltött szerepére.